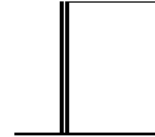

מהעלייה במספר החוקרים הערבים במוסדות להשכלה גבוהה ובמכוני המחקר וכי הושפעה גם מהעלייה במספר העמותות, הערביות והיהודיות, אשר תמכו במחקר המשרת אותן ביישום תוכניות מסוימות ביישובים הערביים. תחומי המחקר עצמם הושפעו מאוד מדפוסי הפעילות הכלכלית השכיחים ביישובים הערביים ומדפוסי השתלבותם בכלכלת ישראל. המחקר על כלכלת האוכלוסייה הערבית בישראל מגלה כי רמת הפיתוח הכלכלי של הערבים בישראל נמוכה בשל הדרתם המתמשכת מתוכניות הפיתוח הכלכלי ומכאן גם תרומתם המעטה לכלכלת ישראל. רק חוקרים מעטים נתנו את הדעת לגורמים פנימיים המשפיעים על מצבה של כלכלת האוכלוסייה הערבית; רובם המכריע של החוקרים אכן סבורים כי המדיניות של ממשלות ישראל היא הגורם העיקרי המשפיע עליה. היבטי המדיניות הבולטים שהזכירו רובם הם הפקעת משאבים כלכליים; מניעת משאבים מיזמים וממשקיעים פרטיים; חוסר פיתוח של תשתיות; חוסר הכשרת כוח אדם מתאים לפיתוח כלכלי. כמה מהחוקרים ציינו כי אופי היחסים בין האוכלוסייה הערבית ליהודית לא אפשר שיתוף פעולה והקמת שותפויות על בסיס שוויוני בין יזמים יהודים לערבים, וכי בשל כך נוצרה בקרב יזמים ערבים רמת ציפיות נמוכה באשר לסיכוי לשווק מוצרים בשוק היהודי או לקבל חוזי עבודה, והתבססה והתחזקה תפיסה המגבילה את המגוון ואת המרחב של פעילותם הכלכלית. כך נפערו בין המגזר הערבי ליהודי פערים גדולים ברמת הפיתוח הכלכלי ונוצר מצב שפרנסת הרוב המכריע של האוכלוסייה הערבית תלויה בהשתלבות של כוח העבודה שלה בשוק העבודה הישראלי. משום כך

חקר הכלכלה הערבית בישראל

עזיז חידר

מכון טרומן, האוניברסיטה העברית בירושלים; מכון ון ליר בירושלים

ג'בארין, יוסף, 2007. אסטרטגיה לפיתוח התעסוקה בקרב הערבים בישראל: חזון הרחבתו של המעמד הכינוני הערבי, חיפה: מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע וטכנולוגיה והטכניון – מכון טכנולוגי לישראל.

ח'טיב, מחמוד, ושימי סולומון, 2006. עסקים קטנים במגזר הערבי: בחינה אמפירית השוואתית, תל-אביב: קרן קורת.

סדן, עזרא, ורמזי חלבי, 2007. השתלבות הערבים אזרחי ישראל במשק הלאומי, יוזמות קרן אברהם. עואד, יאסר, 2007. אקדמאיות ערביות בשוק העבודה, נצרת: עמותת נשים נגד אלימות.

קינג, יהודית, דניז נאון ואברהם וולדה-צדיק, 2008. תעסוקת נשים ערביות, ירושלים: מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.

המחקר על כלכלת האוכלוסייה הערבית בישראל החל להתפתח בראשית שנות התשעים של המאה ה-20. עד אז עסקו בכך רק חוקרים מעטים ביותר. נראה כי העלייה במספר המחקרים בנושא נבעה בראש ובראשונה

הבולט שחל הוא בניהול הדוחות הכספיים: הרוב המכריע של בעלי העסקים מפקידים את ניהול הדוח הכספי בידיו של רואה חשבון או יועץ מס, ככל הנראה בעקבות "עלייה במספר רואי החשבון הזמינים במגזר הערבי, וקיומה של תחרות על הלקוחות העסקיים" (שם, 11). המחקר מצייץ את התחרות הרבה בתוך המגזר הערבי ואת חוסר היכולת של העסקים להתחרות עם עסקים במגזר היהודי, ביחוד על משיכת כוח עבודה מקצועי. עוד בעיה שהמחקר מונה עם הסיבות המעכבות פיתוח עסקים היא בעיית התשתית והשירותים החיוניים. הנתונים מעבודת השדה מעידים על הבדל ניכר בין שביעות הרצון הנמוכה מהשירותים שמספקות העירייה והממשלה (כבישים, מים, ביוב ותשתיות מבנים), הנתפסים כאיכותיים פחות, ובין שביעות הרצון הגבוהה יותר מהשירותים שמספקות חברות כדוגמת חברת החשמל ובזק (שם, 16). המגזר היהודי איננו שוק יעד לשיווק מוצרים ושירותים של רוב העסקים בשני היישובים הערבים שנחקרו (כפר כנא ואום אל-פחם). רוב העסקים מתקשים לחדור למגזר היהודי, אף שניכר שבעיית נגישות וזמינות פיזית של לקוחות יהודים לעסקים ערביים איננה הגורם המכריע (שם, 17). ממצאיהם של ח'טיב וסולומון מעידים על שינוי מועט בלבד שחל במצב העסקים הקטנים במגזר הערבי מאז מחקרי (חידר 1993).

המחקר על כוח העבודה הערבי בישראל הוא נתח גדול מחקר הכלכלה הערבית.¹ במאמר זה אסקור חמש עבודות מחקר על הכלכלה הערבית שפורסמו בשנים האחרונות ואתמקד באופן מיוחד בעבודות שעניינן שילובו של כוח העבודה הערבי בשוק העבודה הישראלי.

אפתח במחקרם של מחמוד ח'טיב ושימי סולומון, *עסקים קטנים במגזר הערבי: בחינה אמפירית השוואתית*, שעניינו התפתחות העסקים הקטנים ביישובים הערביים ומטרתו "לחשוף ולמפות את העיקריים שבין החסמים, המכשולים והסיכונים הניצבים בפני עסקים קטנים בכלכלה הערבית-ישראלית" (ח'טיב וסולומון 2006, 1). מחקרם הוא בבחינת חזרה על מחקרי משנת 1993,² והוא מבקש למצוא נקודת השוואה בין שתי תקופות. ממחקרם עולה כי סוג הבעיות וסדר החשיבות של חומרתן לא השתנו מאז, אך נראה כי הבעיות העיקריות המכבידות על פיתוח עסקים קטנים החריפו עוד יותר, וביחוד החריפו בעיות גיוס ההון והשיווק וכן הקשיים הטכניים (שם, 8).

ההון ההתחלתי הוא ברובו הון עצמי של בעלי העסקים ושל בני משפחתם הגרעינית, ו"נתון בולט הוא אי-קיומם של גורמי סיוע ממשלתיים במענקים ובקרנות סיוע" (שם). מן הממצאים עולה שלא חל שינוי משמעותי באופן ניהול העסקים. את העסק מנהל בפועל בעל העסק עצמו, בעזרת בני המשפחה. השינוי

¹ לסקירה מקיפה של חקר הכלכלה הערבית בישראל ראו Aziz Haidar, 2008. *The Arab Labor Force in Israel: From Felah'im to Foreign Workers*, Jerusalem: The Harry S. Truman Institute, The Hebrew University of Jerusalem.

² עזיז חידר, 1993. *מכשולים בפני פיתוח כלכלי במגזר הערבי: יוזמות כלכליות בשני יישובים ערביים: טייבה ואום אל-פחם, תל-אביב: המרכז היהודי ערבי לפיתוח כלכלי.*

בפיתוח קריירה, שכן לאקדמאים ערבים אין סיכויים רבים להשתלב בשוק העבודה המרכזי. המשכילים הערבים נאלצים לבחור בין אבטלה לעבודה במערכת החינוך, שלעתים קרובות איננה האופציה הטובה ביותר, אלא האופציה היחידה. אמנם ככל שעולה רמת ההשכלה יורדים שיעורי האבטלה, אך עבודה במקצועות שאינם הולמים את ההתמחות האקדמית היא תופעה רווחת בקרב אקדמאים ערבים. אם כן, אחוז האבטלה הסמויה (או תת-התעסוקה) בקרב האקדמאים הערבים גבוה יותר, כי הם מוכנים לעבוד בתחומים שאינם קשורים להשכלתם, בעבודה הדורשת כישורים נמוכים מכישוריהם, ועל אחת כמה וכמה הדברים נכונים כשמדובר בנשים ערביות אקדמאיות. עואד מספק נתונים סטטיסטיים על האקדמאיות הערביות: בשנת 2005 היה מספרן כ-25,000, כ-93 אחוזים מהן בעלות תואר ראשון, והן היו 46 אחוזים מכלל האקדמאים הערבים. רובן, 63 אחוזים, מתגוררות במחוז חיפה והצפון, וכולט בקרבן האחוז הגבוה של הנוצריות (שם, 16-18). על רקע מיעוט ההשתתפות של הנשים הערביות בשוק העבודה האזרחי בולט שיעור ההשתתפות הגבוה של האקדמאיות (68 אחוזים), ומתוכן 57 אחוזים מועסקות (10,300 אינן עובדות). שיעור הבלתי מועסקות בקרב האקדמאיות הערביות הוא 10.5 אחוזים, והוא גבוה כמעט פי ארבעה משיעור האקדמאיות היהודיות שאינן מועסקות. הדרך הנפוצה ביותר לחיפוש עבודה בקרב המובטלות היא פנייה למעסיק, באופן אישי או בכתב (64 אחוזים) או דרך חברים וקרובים (24 אחוזים). כ-95 אחוזים מהאקדמאיות הערביות המועסקות עובדות בתוך יישוב מגוריהן או ביישוב קרוב ורובן המכריע עוסקות בחינוך (כ-84 אחוזים).

יאסר עואד כותב על אקדמאיות ערביות בשוק העבודה. הוא סוקר את התפתחות ההשכלה האקדמית והתעסוקה בקרב האוכלוסייה הערבית, עומד על מאפייניהן של האקדמאיות הערביות ובודק את מצבן בשוק העבודה ואת עמדותיהן כלפי העבודה. עואד גם נדרש לגורמים המשפיעים על היצע העבודה לאקדמאיות הערביות (עואד 2007, 7) ומציין כי הנשים הערביות סובלות מאפליה כפולה, "הן כחלק ממיעוט מקופח שנגישותו לשוק העבודה מוגבלת ונשלטת על ידי הרוב היהודי, והן כחלק מחברה פטריארכאלית שניתנת בה עדיפות לגברים, המופלים בעצמם על רקע לאומי" (שם, 14).

מחקרו של עואד מצביע על הייצוג המועט של אקדמאיות בעמדות ניהול בכלל ובמערכת החינוך בפרט. לדבריו, מצב זה נובע מלחץ של נורמות חברתיות בחברה הערבית. המעמד החברתי-כלכלי והפוליטי של הערבים בישראל ומדיניות ההפרדה החברתית והכלכלית משפיעים מאוד על מעמדם של הגברים והנשים כאחד. ההפרדה מחזקת את השפעתם של יתר הגורמים הפוגעים בהזדמנויות התעסוקה המקומיות הנגישות לערבים, מחזקת את החזקים ומחלישה את החלשים, ויוצרת ריבוד מלאכותי בחברה הערבית. הקבוצה הדומיננטית לא רק תומכת בחלוקה תרבותית ולאומית בשוק העבודה המרכזי, אלא גם מעצבת את הזדמנויות התעסוקה בשוק המקומי על ידי תמיכה בתת-קבוצות או קהילות למען הון פוליטי (שם, 14).

עואד ממשיך ומסביר כי מבחינתו של האקדמאי הערבי אין בהכרח קשר בין ההשקעה בזמן ובכסף ובין התגמולים שיקבל במעמד, בשכר,

מחוץ לבית); ומבנה ההזדמנויות של הערבים בישראל בכלל ושל הנשים הערביות בפרט בשוק העבודה (שוק עבודה מקומי-אתני מצומצם, מדיניות ממשלתית בתחום התשתית ופיתוח הכלכלה, חינוך, מסגרות טיפול בילדים) (קינג ואחרים 2008, 2). ואולם הם מתמקדים בניתוח המאפיינים האישיים של הנשים והקשר ביניהם לבין השתתפותן בכוח העבודה.

הנתונים מצביעים על שלוש התפתחויות אשר תומכות בהגברת ההשתתפות בכוח העבודה: ירידה בפריז, עלייה בהשכלה והיווצרות אקלים אוהד ליציאת נשים לעבודה. למרות זאת, העלייה בשיעור ההשתתפות של נשים בכוח העבודה ובשיעור המועסקות לא היתה גדולה. על פי עבודות קודמות שהמחברים מצטטים, ההסבר טמון בחלקו בשינויים מקרו-כלכליים ובהתפתחויות מדיניות: צמצום הביקוש לעובדים בלתי מיומנים עקב שינויים מבניים במשק (ירידת משקלן של התעשיות המסורתיות); העברת מפעלים למדינות שכנות שכוח העבודה בהן זול; דחיקת רגליהם של עובדים מקומיים והחלפתם בעובדים זרים (בחקלאות); הירידה בתעסוקה בקרב נשים צעירות משכילות, בעיקר בעלות השכלה של 13–15 שנות לימוד, הנובעת מדחיית ההצטרפות לשוק העבודה לצורך המשך לימודים (שם, 6).

ממצאי מחקרם לגבי השפעת משתני הרקע על שיעור תעסוקת נשים רק מדגישים את הממצאים של כל החוקרים האחרים: ההשכלה היא המשתנה בעל ההשפעה העצמאית הגדולה ביותר על תעסוקת הנשים הערבייה; הימצאות ילדים קטנים בבית מקטינה את הסיכויים לתעסוקה, וככל שגיל הילד הצעיר ביותר קטן יותר כן יורדים הסיכויים;

הסקר שעשה עואד מגלה כי רובן המכריע של האקדמאיות שאינן עובדות מעוניינות להשתלב בעבודה ולפתח קריירה מקצועית (שם, 26), אך ההזדמנויות הפתוחות לפנייהן מעטות; נוסף על חסמים גיאופוליטיים ניצבים על דרכן גם מחסומים ומכשולים חברתיים, תרבותיים ואישיים, והסיבות העיקריות לאבטלה בקרב הנשים הערביות ולמיעוט השתתפותן בכוח העבודה שעואד מונה בסיכום מחקרו משפיעות גם עליהן: הדרת נשים ערביות מן השירות הציבורי; מחסור בעידוד ובתמיכה בעסקים קטנים; מחסור בשירותי תעסוקה לאקדמאים; תחבורה ציבורית לא מפותחת בין היישובים הערביים ובתוכם; אי-אכיפה של חוקי העבודה; מחסור בהכשרה מקצועית; שכר עבודה נמוך; היעדר תשתיות תומכות תעסוקה ומחסור במוסדות ובמסגרות לילדים; נורמות וערכים המגדירים את תפקידה של האשה במשפחה; ולבסוף – עמדתו של בן הזוג (שם, 28–31).

דוח המחקר *תעסוקת נשים ערביות שחיברו יהודית קינג, דניז נאון ואברהם וולדה-צדיק* עוסק בנשים ערביות בנות 18–64, אשר רק 22.5 אחוזים מהן משתתפות בכוח העבודה, ואחוז המועסקות בקרבן עומד על 18.7 אחוזים בלבד. עבודתם כוללת שלושה חלקים: מסגרת קונספטואלית; ניתוח נתונים סטטיסטיים; ותיאור מודלים של תוכניות לקידום התעסוקה של נשים ערביות בישראל.

המחברים מונים שלושה הסברים לרמת ההשתתפות הנמוכה של נשים ערביות בשוק העבודה: מאפייני הנשים (רמת ההשכלה, ההכשרה המקצועית, רמת שליטתן בעברית, מספר הילדים); תרבות ונורמות חברתיות (הגדרת תפקידי מגדר, מגבלות התנהלות

בנוגע לנשים ערביות מועסקות והתפלגותן לפי משלחי יד נמצא כי שיעור הערביות בעלות השכלה על-תיכונית המועסקות במשלחי יד אקדמיים, במקצועות חופשיים, במקצועות טכניים ובתפקידים ניהוליים בכירים (צווארון לבן) גבוה משיעורן של נשים יהודיות באותה רמת השכלה באותם משלחי יד (75 אחוזים לעומת 61 אחוזים). ואולם כאשר מפרקים את קטגוריית משלחי היד של הצווארון הלבן לקטגוריות מפורטות יותר מתברר כי שיעור היהודיות במשלחי יד אקדמיים וניהוליים גבוה יותר (שם, 10).

בניתוח המאפיינים של הנשים שאינן משתתפות בכוח העבודה נראה כי הן בעלות פחות משאבים מהמשתתפות והמועסקות, אף שרובן צעירות (שם, 12) ו-38 אחוזים מהן בעלות השכלה של 12 שנות לימוד או יותר. כמו כן ל-34 אחוזים מהן אין ילדים מתחת לגיל 18, ול-13 אחוזים מהן יש ילדים בני 10 ומעלה. מתברר מהמחקר שרבות מהנשים שאינן משתתפות בכוח העבודה מעוניינות לעבוד, ולפי חישוב החוקרים, אם תוצע להן ולמובטלות עבודה הולמת, יגדל שיעור המועסקות הערביות ב-81 אחוזים.

מחקרם של עזרא סדן ורמזי חלבי השתלבות הערבים אזרחי ישראל במשק הישראלי עוסק בכלכלה הישראלית. לנוכח שיעורי השתתפות נמוכים בכוח העבודה האזרחי (כ-40 אחוז), בייחוד של הנשים הערביות (כ-18 אחוזים) ולנוכח התוצר הנפש, שעומד על כ-40 אחוזים מהתוצר הממוצע לנפש בישראל, תוהים סדן וחלבי על מידת המאמץ שעל האוכלוסייה הערבית להשקיע כדי להשתלב טוב יותר בכלכלה הישראלית. מדובר לדעתם הן במאמץ בתחום האנדוגני

הנוצריות מועסקות באחוזים גבוהים בהרבה מהמוסלמיות ומהדרוזיות (20 אחוז יותר), אך הפער מצטמצם ל-9 אחוזים כאשר מפקחים על שאר המשתנים (שם, 8).

בחנית ההשפעה של מאפיינים שונים על תעסוקה בקרב ערביות ויהודיות באמצעות ניתוח רב-משתני מראה כי באופן כללי הדפוסים דומים מאוד, למעט שני הבדלים חשובים: ההשפעה של השכלה גבוהה (16 שנים ויותר) גדולה בהרבה בקרב הנשים הערביות ומצמצמת במידה רבה את הפער ביניהן ובין הנשים היהודיות. לעומת זאת רמות השכלה נמוכות יותר מגדילות את שיעור התעסוקה, אבל אינן מצמצמות את הפערים. ההבדל האחר הוא שבשתי הקבוצות כאשר גילו של הילד הצעיר נמוך משנתיים, קטן הסיכוי של נשים להיות מועסקות; ילדים מבוגרים יותר מקטינים את הסיכוי של נשים ערביות להיות מועסקות, אך לא את סיכוייהן של נשים יהודיות — בקרבן הסיכוי אף גדל כשהילד הצעיר הוא בן יותר מחמש שנים (שם, 9).

החוקרים מציינים את ממצאיהם של מחקרים קודמים בעניין השפעתן של מסגרות זמינות לטיפול בילדים על שיעור השתתפות נשים בכוח העבודה. אף שמן הממצאים עולה כי לגורם זה נודעת חשיבות, מנתוני הסקר החברתי עולה כי מרבית הנשים שאינן מועסקות מנמקות זאת בבחירה אישית להישאר בבית ולטפל בילדיהן. לפיכך החוקרים נמנעים ממסקנות חותכות: "ייתכן שכאשר אין מסגרות זמינות ואיכותיות ובעלות סבירה, נשים ערביות מעדיפות להישאר בבית ולטפל בילדיהן בעצמן מכיוון שאינן מסוגלות לדמיין אלטרנטיבה הולמת" (שם, 10).

כדוגמת המגבלות על הביקוש לעובדים ערבים בתעשייה עתירת הידע מקשים עליהם את ההשתלבות.

הצעותיהם של סדן וחלבי לקדם את ההשתלבות הכלכלית של האוכלוסייה הערבית אינן שונות מרוב הצעות המועלות ככל עבודה אחרת על הכלכלה הערבית: רובן ככולן נוגעות לתחום האקסוגני, ופירוש הדבר הוא כי הם אינם רואים בחסמים האנדוגניים את החסמים העיקריים.

יוסף ג'בארין מציג בספרו *אסטרטגיה לפיתוח התעסוקה בקרב הערבים בישראל* עמדה שמטרתה לפתור את בעיות התעסוקה של הערבים בישראל על ידי יצירת מקורות תעסוקה איכותיים ומגוונים, פיתוח מקורות תעסוקה המתאימים לשינויים במבנה התעסוקה של המשק הפוסט-תעשייתי של ישראל ושילובם של המועסקים הערבים במשק הישראלי בצורה יעילה ואופטימלית ההולמת את ההון האנושי הערבי. הרעיון המרכזי שעומד מאחורי תוכנית אסטרטגית זו של פיתוח התעסוקה בקרב האוכלוסייה הערבית הוא הרחבת המעמד הבינוני הערבי בטווח הארוך.

נקודת המוצא של ג'בארין היא שמצב התעסוקה של הערבים אזרחי ישראל מעיד שהמשק הישראלי אינו ממצה את הפוטנציאל הכלכלי הטמון בכוח היצרני של הערבים, דבר הפוגע במשק הישראלי עצמו, ביעילותו ובצמיחתו. הערבים מתרכזים בענפי תעסוקה עתירי כוח אדם וכמעט אין להם דריסת רגל בענפי משק איכותיים ומתקדמים, להון האנושי שלהם אין ביטוי הולם במשק, ומשקלן של הנשים הערביות המועסקות נמוך מדי. יתרה מזאת, בשנים האחרונות מתחוללים בתעסוקה בישראל שינויים מבניים בדומה לשינויים המתחוללים בחברות המפותחות

(שינוי דפוסי התנהגות) והן בתחום האקסוגני (התמודדות עם גורמים חיצוניים, כדוגמת חסמים על הביקוש לשירותי עבודה ויזמות ערביים בגלל "העדפות הרוב היהודי והרשויות"). בניגוד לרוב המוחלט של המחקר העוסק בכלכלה הערבית ובנושאים דומים, סדן וחלבי אינם משתמשים במילה "אפליה" לתיאור המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית, אלא רק מצביעים על קיומם של חסמים.

בתחום האנדוגני סדן וחלבי עומדים על שינויים המקרבים את האוכלוסייה הערבית לדפוסים מחוללי רווחה, ובהם ירידה זוחלת בשיעור הריבוי הטבעי, ועל מגמת עלייה בהשתתפות בכוח העבודה (סדן וחלבי 2007, 8). בתחום האקסוגני הם עומדים על השינויים הרדיקליים החלים במשק בכללותו, ובהם מעבר מענפים מסורתיים לענפים עתירי טכנולוגיה גבוהה, גלובליזציה, צמצום מדיניות הרווחה וצמצום הסקטור הציבורי יחסית לסקטור העסקי. מבחינת האוכלוסייה הערבית שינויים אלו פירושם ירידה בתעסוקה המסורתית בענפי הטקסטיל, ההלבשה והמזון, המלווה בעלייה בשיעורי האבטלה ובקשיי הסתגלות של העסקים הקטנים, שהם רוב העסקים במשק הערבי (שם, 10). עם זאת, סדן וחלבי מזהים גם "שינוי בחיתוך שני המישורים, האנדוגני והאקסוגני" (שם, 9), שינוי הבא לידי ביטוי בעלייה ברמת ההשכלה, שהיא שינוי שמשלב חתירה מבפנים והזדמנות שנפתחת מבחוץ. עם העלייה ברמת ההשכלה ניכרה פריצה של מועסקים ערבים במקצועות הרפואה לדוגמה, וגם במקצועות לא אקדמיים, בתחומי האירוח וההסעדה למשל (שם, 10). ואולם למרות העלייה ברמת ההשכלה וההכשרה המקצועית בקרב הצעירים הערבים, חסמים חיצוניים

וגם לא הצליח ליצור בתוך המגזר הערבי מקומות תעסוקה שיענו על הביקוש הרב, העולה באיכותו עם הזמן. בשל כל הסיבות האלה – ועוד אחרות – נפגעה המוביליות הכלכלית של הערבים במדינה, הורחבו מעגלי העוני, עלה שיעורם של הבלתי מועסקים, בייחוד בקרב נשים, נמשכה התעסוקה בענפים מסורתיים בעידן הפוסט-תעשייתי, התרחבו הפערים בין יהודים לערבים, וקמו מכשולים כלכליים על דרכה של צמיחה נורמלית של מעמד בינוני כמקובל בשאר החברות בעולם (שם, 32).

התוכנית שמציג ג'בארין כוללת פיתוח ענף היי-טק, פיתוח ההון האנושי והחברתי, פיתוח החקלאות הערבית, פיתוח מוקדי תעסוקה אזוריים, גיבוש מדיניות לפיתוח מקורות תעסוקה של נשים ופיתוח של התחבורה הציבורית (שם, 6, 31).

מכל חמש העבודות שנסקרו לעיל עולות בכירור כמה עובדות. מדיניותן של ממשלות ישראל מאז קום המדינה מנעה את פיתוחה של הכלכלה הערבית, ולכן בעצם אין כלכלה ערבית בישראל. אותה מדיניות גם לא אפשרה את שילובו של כוח העבודה הערבי בסקטור הציבורי הישראלי. לנוכח אופי היחסים בין המגזר היהודי לערבי, לא היה באפשרותו של כוח העבודה הערבי לפרוץ את החסמים שמנעו את שילובו בתעסוקות המתאימות לרמת המיומנות וההכשרה שלו בסקטור הפרטי. תוצאת הדיון שלנו מאשרת אפוא את הטענה כי הנחיתות הכלכלית שהערבים נקלעו אליה בגלל מדיניות זו הביאה לידי תלות כלכלית שלהם ברוב היהודי וקבעה את מעמדו של כוח העבודה הערבי בשוק העבודה הישראלי.

בעולם. החברה הערבית עוברת שינויים מבניים דומים, אך היקפם אינו משביע רצון והם מעידים על פיגור משמעותי של הערבים ביחס ליהודים, בייחוד בענפי התעסוקה האיכותיים (ג'בארין 2007, 5).

ג'בארין סוקר את השינויים במאפייני כוח העבודה הערבי מבחינת משלחי היד ותחומי תעסוקה בהשוואה לשינויים בכוח העבודה היהודי. לפי כמה ממדים – חציון שנות לימוד; שיעור הזכאות לתעודת בגרות; מספר האקדמאים (כ-60,000; 43 אחוזים מהם נשים) – ההון האנושי הערבי בישראל מדורג מבחינת איכותו באמצע הדרך בין חברות של העולם המתפתח ובין חברות של העולם המפותח. בהשוואה לאקדמאים יהודים, רק אקדמאים ערבים מעטים נמנים עם בעלי משלחי היד האלה: כימאים ופיזיקאים, מהנדסים, פסיכולוגים, מרצים במוסדות אקדמיים, כלכלנים ורואי חשבון. עוד הוא מציין כי משלח ידם של רוב הערבים האקדמאים הוא מכון קהילה, ולא מכון עסקים.

החזון שמאחורי האסטרטגיה לפיתוח מקורות התעסוקה הוא הרחבת מעמד הביניים הערבי בישראל. זה נותר מצומצם לאחר היעלמות המעמד הבינוני הערבי שהיה קיים לפני 1948 והוסיף להצטמצם עוד בשל הסיבות האלה: הדרתו של המועסק הערבי ממעגלי התעסוקה המרכזיים בישראל, הציבורי והפרטי; מדיניות ממשלתית מתמשכת שנמנעה מקידום התעסוקה והכלכלה של החברה הערבית; מדיניות מקרקעין ותכנון מקומי, מחוזי וארצי שלא יצרו הזדמנויות תעסוקה חדשות ביישובים הערביים; סקטור פרטי ערבי חלש שלא הצליח להשתלב בכלכלה הישראלית

העבודה הערכי נוח יותר להיפגע הן מהתמורות המבניות והן מהתנודות בשוק העבודה. ואכן, עבודה של מחבר סקירה זו העלתה כי העובדים הערבים חשופים לפגיעה בזכויותיהם כמו העובדים הזרים: חוקי העבודה שאמורים להסדיר את תנאי עבודתם אינם נאכפים, קטינים מועסקים בניגוד לחוק, והזכויות הסוציאליות שלהם אינן נשמרות (Haidar 2008). אמנם נכון שמקצת כוח העבודה הבטיח את מקומו ואת מעמדו בשוק העבודה, ולא רק בתוך היישובים הערביים; אבל רוב כוח העבודה הערבי נשאר במעמד דומה למעמדם של עובדים זרים. הדבר ניכר בייחוד בדפוסי האבטלה של העובדים הערבים: כל גל של מועסקים שנקלט במשק הישראלי פוגע בהם, והם הראשונים שנפגעים בכל פעם שניכרת האטה בפעילות הכלכלית. אירועים פוליטיים וצבאיים גם הם משפיעים על מעמדם: האינתיפאדה הראשונה הפסיקה את התחרות מצד הפועלים הפלסטינים; האינתיפאדה השנייה ואירועי אוקטובר 2000 פגעו בהם פגיעה חמורה; בעקבות תהליך השלום הועברו מפעלים למדינות ערביות שכנות ואלפי פועלים פוטרו. בשנות התשעים הוציאה האבטלה רבים מהם ממעגל העבודה לזמן רב ואף לצמיתות. תופעה זו הושפעה באופן מיוחד מהשינויים המבניים במשק הישראלי וממגמות הביקוש בשוק העבודה, שיצרו אי-התאמה בין הביקוש לבין ההשכלה והכישורים המקצועיים של כוח העבודה הערבי. זאת ועוד: תהליך ההפרטה של הכלכלה הישראלית וההשתלבות בכלכלה העולמית מגבירים את חשיבותן של ההתרחשויות בזירה האזרחית לקביעת מעמדו של כוח העבודה הערבי בשוק העבודה וההיררכיה האתנית-מעמדית. ■

ההתפתחויות המבניות בכלכלה הישראלית ותהליך הגלובליזציה פגעו עוד יותר במעמדו של כוח העבודה הערבי בכלל, ובמעמדן של הנשים בפרט. המחסור במקומות עבודה בתוך היישובים הערביים ומחוץ להם גרם תחרות קשה של דורשי עבודה רבים על מקומות עבודה מעטים. מאחר שמדובר בחברה שעדיין מתאפיינת במשטר פטריארכלי, ברור שבמצב זה הנשים הן המפסידות העיקריות בתחרות על מקומות העבודה.

מסקירת הספרות על שוק העבודה הישראלי עולה בכיור כי נוצר מבנה שונה של הזדמנויות הפתוחות ליהודים ולערבים, שנגרם בגלל חוסר פיתוח תשתית תעסוקתית מודרנית, והגביל את הזדמנויות בתוך היישובים הערביים. משום כך הלך ותפח במשך השנים משקלם היחסי של השירותים הציבוריים ביישובים הערביים, אף שגם ענף זה לא התפתח במידה שתאפשר לקלוט את ההיצע הגדל של כוח העבודה. רמת ההשכלה היא הגורם הדומיננטי בקביעת רמת ההשתתפות בכוח העבודה האזרחי, בייחוד בקרב הנשים. לפיכך מערכת החינוך גם היא מילאה תפקיד חשוב, על-ידי יצירה והנצחה של פערים גדולים ברמת ההשכלה ובסוגיה. ההשפעה האוטונומית של ההתפתחויות בשוק העבודה על מעמדו של כוח העבודה האזרחי היתה מוגבלת מאוד וחלקית בלבד (ההשתלבות במקצועות הרפואה לדוגמה). מתברר שהשפעה זו זעומה בגלל פילוח שוק העבודה על רקע לאומי: ליהודים ולערבים בישראל יש כאמור מבנה הזדמנויות שונה, וישנם ענפים כלכליים מסוימים המיועדים כמעט בלעדית ליהודים. נוסף על כך קיימת חלוקת עבודה בתוך כל ענף וענף, כאשר הערבים מועסקים בתפקידים יוקרתיים פחות ורגישים פחות, ולכן כוח

